

гжкерепознавство та історіографія

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/103-118

УДК (UDC) 94 (477) : 316.334.55] "1800/1900" : 347.995] (045)

UKRAINIAN PEASANTRY OF THE 19TH CENTURY IN THE MATERIALS OF THE COUNTY COURT: THE MICRO-HISTORICAL DIMENSION IN THE CONTEXT OF EVERYDAY LIFE

Tetiana Kuznets*

Abstract

The object of the article is to systematically highlight the materials of the court archive of one of the largest districts of Kyiv province, namely Uman district, in particular the court cases in which peasants were involved. These materials complement the concept of everyday Ukrainian peasantry in the 19th century.

The research methodology is based on the use of general scientific principles of historicism, objectivity and a systematic approach in the analysis of historical sources, which are used in this article. Such special historical methods as descriptive, problem-chronological, historical-systemic and heuristic ones have proven to be effective.

The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time the materials of the judicial and investigative practice of Uman County Court were used to highlight such an aspect of everyday Ukrainian peasantry as crimes and punishments. Chronological and thematic systematization of court cases in which peasants were involved showed a quantitative superiority of cases about abuse of peasants, peculiar forms of peasant protest in the form of escapes from serf owners and deviant acts in the pre-reform years. Dissatisfaction with the agrarian reform of 1861 created the basis for the deviant behavior of peasants in the everyday life of the post-reform years.

Conclusions. During the functioning of Uman County Court (1800–1872), 1,817 cases were postponed in its archive, 269 of which are the materials of court proceedings on the claims of peasants or their prosecution. Most of the court cases date back to the pre-reform years and contain evidence of social tension in the villages. But the agrarian reform of 1861, despite its positive aspects, did not eliminate the reasons for such tension even in the post-reform era. In the everyday life of the peasantry of the first half of the 19th century, there was abuse of landowners, housekeepers and estate managers, which served as a reason for peasants to run away, commit suicide, commit crimes, and deviant behavior in everyday life. The materials of the district court's

---

* Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the History of Ukraine Department at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine. E-mail: tetiana.kuznets@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

judicial and investigative practice show that wealthy peasants appealed to the court regarding the purchase of land plots. The abolition of serfdom and the gaining of personal freedom by the peasants did not relieve social tension, and in the everyday life of the peasantry, illegal actions took place as a manifestation of despair, rudeness and violence.

Keywords: district court, forensic practice, peasantry, everyday life, deviant behavior of peasants, serfs, landowners

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО 19 СТ. У МАТЕРІАЛАХ ПОВІТОВОГО СУДУ: МІКРОІСТОРИЧНИЙ ВИМІР У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННЯ

Тетяна Кузнець*

Анотація

Метою роботи було систематизоване висвітлення матеріалів архіву суду одного з найбільших повітів Київської губернії – Уманського, зокрема судових справ, фігурантами яких були селяни. Ці матеріали доповнюють уявлення про повсякдення українського селянства у 19 столітті.

Методологія дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності, системного підходу в аналізі історичних джерел, які використані у даній статті. Ефективними виявилися такі спеціальні історичні методи як описовий, проблемно-хронологічний, історико-системний, евристичний.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше використані матеріали судово-слідчої практики Уманського повітового суду для висвітлення такого аспекту повсякдення українського селянства як злочини та покарання. Хронологічна та тематична систематизація судових справ, фігурантами яких були селяни, показала кількісну перевагу справ про знущання над селянами, про своєрідні форми протесту селян у формі втеч від кріпосників та девіантних вчинків у дореформені роки. Невдоволення аграрною реформою 1861 року створювало підґрунтя для девіантної поведінки селян у повсякденні пореформених років.

Висновки. За час функціонування Уманського повітового суду (1800–1872 рр.) у його архіві відклалося 1817 справ, 269 з яких є матеріалами судових проваджень за позовами селян чи притягнення їх до відповідальності. Більшість судових справ датується дореформеними роками і містять докази про соціальну напругу в селах. Однак аграрна реформа 1861 року, попри позитивні аспекти, не ліквідувала причин для такої напруги і у пореформеній час. У повсякденному житті селянства першої половини 19 століття було знущання поміщиків, економів, управителів маєтків, що слугувало причиною втеч селян, самогубства, вчинення злочинів та девіантної поведінки в побуті. Матеріали судово-слідчої практики повітового суду свідчать, що заможні селяни зверталися до суду з приводу викупу земельних ділянок. Ліквідація кріпацтва і отримання особистої свободи селянами не зняли соціальної напруги і

---

* доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна. E-mail: tetiana.kuznets@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

у повсякденному житті селянства мали місце протиправні дії як вияв розпачу, зневіри, грубості та насильства.

Ключові слова: повітовий суд, судово-слідча практика, селянство, повсякдення, девіантна поведінка селян, кріпаки, поміщики

Цитування: Кузнець, Т. (2024). Українське селянство 19 ст. у матеріалах повітового суду: мікроісторичний вимір у контексті повсякдення. *Консенсус*, 3, 103–118.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/127>

Постановка проблеми. На хвилі актуальності історії повсякдення різних категорій населення українських земель, не спадає науковий інтерес до повсякденного життя селянства. Його постійно підтримує те, що селянство складало переважну більшість населення: за твердженням відомого селянознавця, доктора історичних наук Ю. Присяжнюка, навіть на рубежі 19–20 ст. воно «становило абсолютну більшість української нації – близько 9/10 населення»¹. І «фактично село було єдиним масовим соціальним носієм етнокультурної ідентичності. Воно зберегло власну світоглядну спадщину, а отже право на майбутнє існування, пристосувавши його до бурхливих подій «постфеодальної» історії»². Дослідження повсякденної історії селянства уже було предметом історіографічного аналізу. Так, В. Бондар розглядав історіографію повсякденного життя селянства Наддніпрянської України другої половини 19 – початку 20 ст.³ Підкреслюючи актуальність дослідження повсякдення селянства, він зазначив, що «вивчення минулого повсякденності уможливило глибше проникнення в історичний процес, по-новому поглянути на нього передусім завдяки тому, що вивчається досвід пересічних людей, звичні, повсякденні практики поведінки, які раніше залишалися не поміченими через свою очевидність і буденність»⁴. Серед різних аспектів повсякдення В. Бондар називає і «злочини та покарання»⁵.

Повсякдення селянства, його соціоментальний вимір привертає увагу сучасних дослідників ще й тому, що напрацьовані незаперечні здобутки у розробці теорії повсякденності. Так, О. Удод окреслив історію повсякденності як процес олюднення побуту, психологізацію щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття

¹ Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина 19 – початок 20 ст.). *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 23.

² Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини 19 – початку 20 ст. як соціоментальна історична спільнота: дис... д. іст. н.: 07.00.01 – Історія України. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. 2008. С. 384.

³ Бондар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини 19 – початку 20 ст.: до історіографії питання. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 10–18.

⁴ Ibid. С. 10.

⁵ Ibid. С. 11.

умов життя⁶. В. Марочко вважає повсякденність лише одним з методів вивчення соціальної історії⁷. О. Коляструк зауважує на необхідності вивчення історії повсякдення тому, що воно поєднує в одне ціле різні прояви діяльності людини – приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними та морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові і вікові інтереси із загальносупільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики⁸. Загалом, у фокусі наукового інтересу історика повсякдення є людина в усіх проявах і площинах її життєдіяльності. Це зумовлює використання широкої джерельної бази, представленої найрізноманітнішими історичними джерелами. Наприклад, є дослідження повсякденного життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів 19 ст.⁹, є за матеріалами київських губернських газет останньої чверті 19 – початку 20 ст.¹⁰

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія повітових судів в Україні теж має свою історіографію. Процес формування повітових судів, визначення їх функцій, повноважень, термінів функціонування, їх кадрове забезпечення висвітлюють С. Дегтярьов¹¹ та А. Шевчук¹². І якщо історію повітових судів в Україні можна вважати вивченою, то матеріали їх судово-слідчої практики потребують комплексного вивчення і, перш за все, як джерело історії повсякдення українського селянства, яке становило більшість населення, найбільше пригнічувалось та експлуатувалось, було далеким від освіти, у різний спосіб намагалося протестувати та поліпшити своє становище.

Метою статті є систематизоване висвітлення матеріалів архіву суду одного з найбільших повітів Київської губернії – Уманського, зокрема судових справ, фігурантами яких були селяни. Ці матеріали доповнюють уявлення про повсякдення українського селянства у 19 ст.

Виклад основного матеріалу. В архіві Уманського повітового суду (1800–1872 рр.) зберігається 1 817 справ, 269 з яких є матеріалами судово-слідчої практики за

---

⁶ Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. К., 2010. № 2. С. 20.

⁷ Марочко В. Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*. К., 2010. № 1. С. 98.

⁸ Коляструк О. Необхідність і мотивація вивчення повсякдення. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу*. К., 2010. № 1. С. 7.

⁹ Петрова І. Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів 19 ст. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 123–131.

¹⁰ Кузнець Т. Реалії повсякденного життя селянства у київських губернських газетах останньої чверті 19 – початку 20 ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2023. № 1. Т. 34. С. 77–85.

¹¹ Дегтярьов С.І. До питання вивчення ролі повітових судів (остання чверть 18 – 60-ті рр. 19 ст.). *Сумська старовина*. 2004. № 23–24. С. 209–217.

¹² Шевчук А. Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність. *Український історичний журнал*. 2021. № 4. С. 50–64.

позовами селян чи до селян. Тематично їх можна згрупувати так: про знущання поміщиків над селянами, про збіглих селян, про селян-втікачів з Сибіру, про асоціальні вчинки доведених до відчаю селян, про звільнення селян від кріпацтва. Разом це більше двохсот справ за матеріалами судових проваджень у дореформені роки. Після реформи 1861 р., яка не задовольнила очікувань селян, до суду подавалися з інших причин. Тематично справи умовно групуються так: про викуп селянами землі, про притягнення селян до суду з різних причин. Така умовна систематизація за тематикою судових справ засвідчує, що у період кріпацтва безправне селянство піддавалось знущанням землевласників і протестувало у формі втеч від кріпосників та вчинення різних протиправних дій. Водночас мали місце випадки звільнення від кріпацької залежності чи то з доброї волі поміщиків-лібералів, чи за викуп. У пореформені роки частина заможного селянства викупляла землю, витребовуючи через суд відомості про неї, але переважна більшість селянства можливостей викупити землю не мала. Розпач, зневіра і безвихідь вкорінилися у повсякденному житті селян, що ставало причинами самогубства і штовхало на злочини. Причини судових проваджень були різними і саме тематична систематизація судових справ дає можливість їх увиразнити.

Селяни позивалися до суду зі скаргами на жорстоке ставлення поміщиків, економів, посесорів. Так, у 1836 р. у суді розглядалася справа, розпочата за приписом Київського цивільного губернатора про розслідування скарг селян с. Легедзина на жорстоке поводження з ними управляючого дворянина Добжанського. Упродовж 1839–1847 рр. тривало судове провадження за фактом жорстокого поводження з селянами с. Нова Гребля дворянина Піонтковського. У 1836 р. суд розглядав справу про жорстоке поводження з селянами поміщика Ходзкевича, у 1840 р. – посесора Єленковського та управителя помістям Нарішкіної, у 1842 р. – економа с. Крачківка Меленецького, у 1845–1846 рр. – поміщиків Скабицького та Невлінського, у 1860 р. – дворянина П'ясецького. Грубе і жорстоке поводження з селянами поміщиків та їх слугак часто призводило до смерті кріпаків.

У 1832–1853 рр. повітовий суд розглянув 41 справу про знущання над кріпаками та про побиття, що завершувались їх смертю. У 21 справі розглядався факт смерті чоловіка, у 12-ти справах – смерть жінки, 1 справа велася за фактом смерті дитини і 7 справ за фактом знущання над кріпаками. Як свідчать матеріали судових справ, кріпаків піддавали тортурам самі поміщики, управителі їхніх маєтків, економи, посесори та інші. З 21-ї судової справи про смерть чоловіків-кріпаків видно, що найбільш звірствували економи (8 судових справ проти них) та посесори (5 судових справ). Хоч і самі поміщики проявляли надмірну жорстокість до своїх підданих. Так, 1832 р. повітовий суд розглядав справу про мордування поміщиком с. Вишнопіль Пухальським кріпосних селян, 1846–1848 рр. тривало судове провадження за фактом убивства дворового селянина братами дворянами Муравськими, 1850–1851 рр. у суді розглядалася справа про побиття поміщиком Козачинським селянина Коталича, від чого той помер.

Щодо знуцання над селянами економів, то в архіві Уманського повітового суду відклалися такі справи: 1837 р. про звинувачення економа Люмеславського за забиття до смерті селянина Бондаренка, 1832 р. про звинувачення економа поміщика Войцеховського за побиття до смерті селянина Пасеки, 1841 р. про звинувачення економа Врублевського про забиття до смерті селянина Хімча, 1845-1846 рр. про забиття економом с. Голяківка Тхоржевським однодворця Бачинського, про забиття економом поміщика Галицького селянина с. Синиця Напханюка, про забиття економом Коберським селянина Тарабанчика, про забиття економом с. Мошурів селянина Білоусова. Притягувались до суду за побиття з летальним наслідком і посесори. Так, 1836 р. у суді розглядалася справа про побиття до смерті посесором с. Тальне Дисковським селянина Луленка, 1842 р. – за знуцання, що призвели до самогубства селянина Лазниченка, притягувався до відповідальності посесор Метелицький, 1842-1843 рр. – про звинувачення посесора Елпенковського у побитті селянина Белецького, 1842-1846 рр. – про звинувачення посесора Галицького у побитті селянина Кабака, 1846-1853 рр. – про смерть селянина Матвієнка від побоїв посесора Єнича, економа Свенцицького і писаря Старжинського. Піддавали селян тортурам і інші: 1836 р. за побиття до смерті селянина Крамаришина притягувався до відповідальності отаман Гончар, 1841 р. за навмисне поранення селянина Гоцика судили іноземного підданого Сантре, 1840 р. за забиття різками до смерті селянина Поліщука судили орендаря Мошка, 1844-1850 рр. повітовий суд розглядав звинувачення старшого лісничого Кришталецького за побиття до смерті селянина Біди.

Жорстокими були знуцання і над жінками-кріпачками: їх іноді забивали до смерті або у вагітних від побиття народжувались недоношені діти, або знуцання над ними зумовлювало викидні. У 1832 р. повітовий суд розглядав справу про смерть селянки Кручелоби, яка померла від побоїв економа графині Потоцької за збір з поля соломи для опалення. У 1835 р. тривало судове провадження за фактом побиття кріпачки Баюкової війтом Чорним. У 1838 р. у суді розглядалося звинувачення «надсмотрщика» с. Тальянки у забитті до смерті селянки Музики. У 1839 р. тривало судове провадження таких справ: звинувачення осавула присілка Свердликів Харенка у побитті декількох вагітних жінок, що зумовило завчасні пологи, і звинувачення економа Крижановського у побитті трьох вагітних жінок, які від цього передчасно народили. У 1840 р. суд розглядав справу про народження кріпачкою недоношеної мертвої дитини через непосильну роботу. У 1840-1842 рр. тривало судове провадження за фактом побиття кріпачки Плахотникової дворянином Свиондковським, що стало причиною передчасних пологів. У 1843-1844 рр. у суді розглядалося звинувачення економа с. Острівець Козачинського за побиття до смерті вагітної селянки Тицькунової. У 1844-1846 рр. судили економа Завадського за побиття селянок Гончарукової, Заборської та ін. У 1846-1849 рр. у суді розглядалася справа про побиття вагітної селянки посесором с. Небелівка, що стало причиною передчасних пологів. У 1853-1857 рр. тривало судове провадження за фактом народження мертвої дитини селянкою Соколенковою від непосильної роботи у поміщиці Нарішкіної. У

1859 р. повітовий суд розглядав справу про смерть дівчини-кріпачки Задорожнички від побиття різками поміщиком Сеньковським.

Знуцання над кріпаками зводились не тільки до тілесних покарань. Архів Уманського повітового суду містить матеріали і про моральне приниження селян. У 1820 р. у суді розглядалася справа про повернення дружини і дітей селянину паламарю Чарнецькому, яких відібрав і насильно утримував поміщик Соколовський. У 1833 р. суд розглядав звинувачення поміщиці с. Заячківки Гуляницької за заборону кріпосним селянам відвідувати церкву, так як це відволікає їх від роботи. У 1833 р. за рапортом священника с. Харківка судили економа поміщика Катевича за примушування кріпаків працювати у день коронування царя, а такий день був загальнодержавним святом. У 1849–1853 рр. тривало судове провадження по справі про неправомірне віддання в рекрути селянина Дерев'янка поміщиком Яворським. Завдячуючи судовим провадженням, збереглися відомості про «вишуканість» покарань. Так, у 1842–1844 рр. повітовий суд розглядав справу про звинувачення управителя маєтком графині Кисельової села Єзерського в тортурах селян на спеціально виготовленій колоді. А у 1847–1849 рр. тривало судове провадження за фактом смерті селянина Запранчука від покарання його священником, який прив'язав його мотузкою до дерева на церковному цвинтарі. Жорстокість гнобителів зумовлювала різні дії безправного селянства, а відтак, мали місце і такі факти: 1838 р. у повітовому суді розглядалася справа про звинувачення дворового селянина Кушніренка в чаклунстві з метою пом'якшення жорстокого поводження з ним поміщика.

Потерпали селяни і від жорстокого рекрутства. З метою уникнення армійської муштри вони завдавали собі тілесних вад, за що їх судили. Селян притягували до суду і за вчинення собі каліцтва з метою уникнення військової повинності. В архіві Уманського повітового суду збереглося три справи за такі вчинки. У 1833 р. селянина Гудименка звинувачено у спричиненні собі каліцтва, у 1836 р. судили селянина з с. Велика Маньківка за умисне пошкодження руки з метою уникнення рекрутської повинності, а упродовж 1848–1856 рр. тривало судове провадження за фактом вчинення собі каліцтва селянином Слободянюком, який прагнув уникнути рекрутування до війська. Мали місце серед селян випадки заподіяння собі каліцтва з різних причин. Так, 1862 р. повітовий суд розглядав справу по звинуваченню селянина Мельника у навмисному каліцтві у п'яному виді після стягнення з нього податей. А 1869 р. тривало судове провадження по звинуваченні селянина с. Дзедзелівка Тимофеева у заподіянні собі каліцтва з метою ухилення від рекрутської повинності.

Серед злочинів проти власності мали місце навмисні підпали селянами чужого майна. У судовому архіві збереглося три справи за фактами спричинення пожеж. Так, 1840–1843 рр. у повітовому суді розглядалася справа за звинуваченням селянина с. Ропотуха Олексієнка у підпалі поміщицької економії. У 1842–1843 рр. тривало судове провадження за фактом підпалу селянкою Носачевою хати відставного солдата

Литвина. У 1843 р. до відповідальності притягувались селяни с. Романівка Мудрак та Гицайло за підпал хати селянина Стеценка.

Відомі випадки і таких важких злочинів як зґвалтування. У 1834 р. Уманський повітовий суд звинуватив селянина Черевана у зґвалтуванні 12-річної дівчини, а у 1844 р. тривало судове провадження за фактом зґвалтування неповнолітньої дівчини селянином Руденком.

Селяни ставали фігурантами судових справ і з інших причин. Наприклад, судові провадження за фактом смерті від нещасного випадку велися у: 1834 р. – про смерть селянського хлопчика Заремби від нещасного випадку у млині Дрозденка; 1838 р. – про смерть селянки с. Шельпахівка Скапецької у результаті нещасного випадку при молотьбі збіжжя в економії; 1840 р. – про смерть селянина Щербини у результаті обвалу землі під час копання глини. За співжиття без церковного шлюбу судили: у 1838 р. селян Рудого та Довгополока, у 1841 р. – селянина Ткача за «сожительство» з селянкою Зубченковою і заподіяння смерті позашлюбній дитині; 1838 р. – селянку Івасенкову за вбивство позашлюбної дитини від однодворця Головатюка; 1843 р. – селянина Шевченка за співжиття без шлюбу з селянкою Письмоковою; 1847–1848 рр. – селян Хелімських за співжиття без шлюбу. Судили селян і за інше, наприклад у 1845 р. селянина с. Кобринова Гребля Зайця притягували до суду за богохульство, а 1851 р. селянина Побудняка судили за скотолозтво.

До ліквідації кріпацтва за селянина, як за власність, судилися. Так, 1837 р. у судовому порядку розглядалася суперечка між Военним відомством і графом Собинським за селянина Григорьєва, а 1861 р. у суді розглядалася справа про переховування поміщиком Юкишем селянина Бондарука, який належав поміщику Знамировському.

Безправне становище селянства у роки кріпацтва, бідність та безпросвітність існування у пореформеній час, жорстокість і домашнє насильство підштовхували людей до суїциду. Особливо вразливою категорією населення були діти. Спроби самогубства часто розглядалися у судовому порядку. Так, 1845 р. тривало судове провадження по звинуваченні селянки Вовкової за спробу самовбивства, у 1846 р. суд розглядав справу про спробу самовбивства селянина Мельникова, у 1861 р. у судовому порядку з'ясувались причини спроби самогубства селянки Пологої. Однак найбільше судових справ велося за фактами самогубства.

З 34-х випадків самогубства селян, які розглядав Уманський повітовий суд упродовж 1832–1871 рр., у 6-ти випадках самогубцями були жінки, у 4-х випадках – селянські діти. Щодо дітей, то 1832 р. тривало судове провадження за фактом самогубства селянського хлопчика Куйбіди з с. Мошурів, у 1835 р. суд розглядав справу про повішання малолітнього кріпака з с. Добра Задорожнього, у 1842 р. у суді розглядалася справа про повішання 16-річного підлітка під час роботи на свічному заводі в с. Верхнячка, у 1871–1872 рр. велася судова справа про самогубство селянського хлопчика Трояна. Самогубство зумовлювалось різними побутовими та психологічними чинниками. Що стосується дітей та підлітків, то причинами було

примушування до непосильно важкої роботи, домашнє насильство, самодурство батька, сварки і пияцтво одного з батьків. За хронологією справи про самогубство селян розподіляються так: у 1830-х роках – 18, у 1840-х – 8, у 1860-х – 1, у 1870-х – 7.

У судово-слідчій практиці повітового суду найвищий відсоток склали провадження про злочини селян. Низький рівень життя, безправне становище, незадовільний побут, неосвіченість, забобонність були причинами девіантної поведінки, яка зумовлювала асоціальні вчинки. В архіві суду зберігається 65 справ, які велися у ході судових проваджень з приводу побиття селянами інших осіб, заявлених намірів про вбивство, вбивства, підпалу, грабежу, краді, захоплення чужого майна тощо. Щодо кількості випадків притягнення до відповідальності селян за вчинені злочини, то найбільше судових справ було за фактом убивства – 25. Жертвами убивць були і члени їх сімей (дружина, мати, мачуха), і сусіди (одnodворці), і сторонні особи. У 1833 р. в суді розглядалася справа про вбивство селянином Гонтарісом дружини і сина, 1836 р. – про вбивство селянином Каленчуком своєї дружини, у 1841 р. до суду притягувалась група селян с. Черповоди за вбивство солдата Сотника, який охороняв ліс, у 1845 – 1846 рр. одnodворця с. Глибочок Кривицького судили за вбивство своєї дружини, у 1850 р. тривало судове провадження за фактом убивства групою селян с. Хижна сім'ї воєнного поселенця в с. Доброводи, 1862 р. у суді розглядалася справа про вбивство своєї матері селянином Геращенком. Ще у 1862 р. суд розглядав звинувачення селянина Дідовича у вбивстві своєї дружини. Причини таких важких злочинів були різними, а іноді вбивство вчинялося у стані алкогольного сп'яніння. Так, 1834 р. повітовий суд розглядав справу за звинуваченням селянина Ольшевського, який будучи п'яним, вбив свою дитину. У 1835 р. тривало судове провадження за фактом убивства рядового Данилова п'яним селянином Дарабченком. У 1836 р. група п'яних селян с. Томашівка заподіяла смерть селянинові Ткачу. У 1851 р. у суді розглядалася справа про вбивство п'яним селянином Слищенком селянина Довгала.

Як окрему групу вбивств можна виділити вбивства матерями своїх дітей, у переважній більшості – позашлюбних. В архіві Уманського повітового суду зберігається 10 справ з матеріалами таких судових проваджень. У 1832 р. судили селянку Леонтьєву за вбивство своїх позашлюбних дітей від священника Корницького. У 1833 р. у суді розглядалося звинувачення кріпосної селянки Курленкової за фактом убивства своєї дитини через віддання у рекрути її жениха та звинувачення селянки Гончаренкової у вбивстві позашлюбної дитини. У 1834 р. у суді розглядалося теж дві аналогічні справи: вбивство позашлюбної дитини селянкою Пащенкою та за фактом убивства дитини селянкою Білоусовою. У 1835 р. судили за вбивство своєї дитини селянку Охмадовську, у 1842-1843 рр. – селянку Радченко, у 1848-1849 рр. – селянку Варгаву, у 1859 р. – селянку Кравчукову, а у 1860 р. – селянку с. Синиця Кашерову. Усі судові справи про дітовбивство датуються часом, коли жінки-кріпачки дуже потерпали від панства, яке змушувало їх до позашлюбних статевих відносин, від яких народжувалися нікому не потрібні діти.

Притягували селян до суду і за побиття, яке іноді приводило до смерті. У 1835 р. судили селянина Куцого за нанесення побоїв хлопчику, що стало причиною його смерті. У 1840 р. тривало судове провадження за звинуваченням селянина Кубченка та його матері у побитті до смерті дружини. У 1846 р. до смерті забив хлопчика Бурлаку селянин Гринько. У 1845–1848 рр. у повітовому суді розглядалась справа за фактом побиття колезького секретаря Дольця селянами с. Харківка Яровенком, Яремчуком, Кравченком та ін. У 1853–1860 рр. тривало судове провадження за звинуваченням однодворця Гарлицького у побитті однодворки Вакульської. У 1861 р. у суді розглядалась справа за фактом мордування своєї дружини селянином Кальницьким. Девіантні вчинки мали різні причини, а безпосереднім приводом до вбивства були чинники побутового характеру.

Своєрідною формою протесту проти насилля були втечі селян. В архіві Уманського повітового суду збереглося 18 справ про збіглих селян. Судові провадження велися за звинуваченням у підбурюванні до втечі, за втечі від поміщиків чи з Сибіру, за переховування втікачів, за неповідомлення про повернення втікачів. Але найбільше судових справ було за клопотаннями поміщиків про повернення збіглих селян. Так, 1800 р. до суду звертався поміщик Новоросійської губернії Крижановський, вимагаючи повернення йому кріпаків, яких прийняв у своєму помісті граф Потоцький. Аналогічну справу за позовом ротмістра Кройтера до графа Потоцького розглядав повітовий суд у 1806 р. У 1808 р. до Уманського повітового суду з проханням розшуку і повернення йому збіглих селян з с. Білозірка звертався поміщик Катеринославської губернії Горинський. У 1809 р. суд розглядав клопотання поміщика підпоруччика Олейнікова про повернення йому збіглих селян, які переховувались в селі Ладижинка Уманського повіту. У 1825 р. до суду зверталась поміщиця Цівінська, вимагаючи повернення кріпака, якого переховував поміщик Оксанич. У 1832 р. у суді здійснювався розгляд клопотання поміщика с. Бельвадер Херсонської губернії Переслова про повернення йому кріпаків, яких переховував поміщик Раковський у с. Кути Уманського повіту. Упродовж 1840–1849 рр. тривало судове провадження за клопотанням поміщиці Петровичевої про повернення збіглого кріпака Іванченка з сім'єю, який оселився в селі поміщиці Потоцької. І ще тривалішим (1846–1867 рр.) було судове провадження за позовом дружини генерала Ходкевича щодо розшуку дворового селянина Івана Слободянюка.

Щодо судових справ про покарання селян за втечі, то тільки у 1838 р. Уманський повітовий суд розглядав такі справи: про звинувачення кріпака поміщика Мощенського за підбурювання селян до втечі в Бессарабію, про звинувачення селянина с. Погоріла Кидюка за втечу від свого поміщика і переведення інших селян у с. Філімонівка, про звинувачення селянина м. Покотилове Горгуненка за втечу від поміщика і за крадіжку, про звинувачення групи селян за втечу з армії.

Кріпосники звертались до суду і зі звинуваченнями на тих, хто переховував збіглих селян. У 1807 р. Уманський повітовий суд розглядав звинувачення священника Венигурського у переховуванні збіглого рекрута Гуманюка. У 1833 р.

тривало судове провадження за звинуваченням мешканців с.Зеленьків за переховування кріпосної селянки Миронюкової. Упродовж 1840–1846 рр. розглядалась справа про переховування селянина поміщиці с. Рубаний Міст Корнеєвої поміщиком Невлінським. У 1843 р. повітовий суд розглядав справу про переховування групи селян с. Ліщинівка поміщиком Звенигородського повіту Боржинським.

З першої половини 19 ст. збереглося 40 архівних справ за матеріалами проваджень Уманського повітового суду за фактом провадження селян «без вида на жительство». У перші два десятиліття суд розглянув тільки дві справи про місце проживання селян: 1805 р. – про занесення у ревізькі списки пропущених під час перепису кріпаків графа Потоцького та 1828 р. – про звинувачення посесора Свідзинського у переховуванні селян присілка Дзильківки, які проживали «без вида на жительство». У 1830–1839 рр. повітовий суд розглянув 19 справ про «незаконне» проживання селян на певній території або переховування їх іншими особами. У 1831 р. притягувався до суду селянин з с.Тальянки Яворський, у 1833 р. – селянин Файдов, Микита (прізвище невідоме), у 1835 р. – селяни Гребінченко, Іванов, у 1836 р. – селяни Васильєв, Миколаєв, Михайлов, Шеліга, Кравчук, Андріанов, Крижановський, у 1838 р. – селяни Златковський, Мельник, Блищиженко, Гладкий, у 1839 р. – селяни Паришкура, Колтун. У 1834 р. селянина Яценка судили за переховування селянина Литвиненка, який проживав «без вида на жительство». У 1840 – 1849 рр. проводилось судове провадження по 13-ти фактах «незаконного» проживання селян. У 1843 р. судили селянина Долговцева, у 1844 р. – селянина Колеснікова, у 1845 р. – селян Свінкіна, Івана (прізвище невідоме), Згубова, Гориховського, Варахобіна, Мельниченка, у 1846 р. – селян Макаренка, Шахова, Ткаченка, Москаленка, у 1849 р. – селянку Головіну і селянина Непом'ящого. У 1850 – 1859 рр. за відсутність посвідки на тимчасове проживання судили 6-ох селян, а саме: у 1850 р. – Маличука, Лебеда, Соколова і Громова, у 1851 р. – Олександрова, у 1859 р. – селянку Рубенкову.

Велися судові провадження і з приводу повернення збіглих селян. У 1838 р. Уманський повітовий суд розглядав справу про повернення поміщиці генеральші Нарішкіній збіглої від неї кріпосної дівчини Спасибожчукової. А 1841 р. розглядалася справа про повернення поміщикові Іокишу селянина-кріпака Бондарчука-Дудника, який переховувався у поміщика Знамировського.

Судили і втікачів з Сибіру. Якщо з сибірського заслання вдалося втекти, то за місцем проживання втікачів повторно судили за проживання без «вида на жительство». Наприклад, у 1834 р. Уманський повітовий суд розглядав справи за звинуваченням Ємільянова за втечу з Сибіру, за звинуваченням селянина Тітуса за втечу із заслання і проживання «без вида на жительство», за звинуваченням за втечу з Сибіру селянина Андрущенко, який був засланий туди за проживання «без вида на жительство». У 1835 р. тривало судове провадження за звинуваченням селянина с. Полянецьке Сокирського за втечу з Сибіру і проживання «без вида на жительство». У 1836 р. суд розглядав справу за звинуваченням селянина с. Орадівки Іващенко за втечу з Сибіру.

Матеріали судово-слідчої практики повітового суду свідчать, що судові вирокі були на користь позивачів-поміщиків, які вимагали повернення у свої маєтки робочих рук – збіглих селян. Суд задовольняв позови поміщиків і у тому разі, коли їх кріпаки тікали до інших населених пунктів чи до інших землевласників. Втікачів з Сибіру, за рішенням суду, повертали назад, але на довший термін ув'язнення.

В архіві Уманського повітового суду зберігається 34 справи за клопотаннями селян про звільнення їх від кріпацтва. Хронологія звернень селян до суду така: у перше десятиліття 19 ст. суд розглядав дві справи (1804 р. – про звільнення селянина Ковальського, 1808 р. – звільнення селянина Мельниченка), у період французько-російської війни 1812–1815 рр. такі звернення до суду почастишали і в архіві збереглося шість справ за клопотаннями про звільнення від кріпацтва селянина Білінського (1812 р.), групи селян з м. Торговиця (1813 р.), селян братів Михалевичів (1813 р.), селянина Зарецького (1813 р.), селянина Коханюка (1814 р.), селянина Малинського (1814 р.). У наступне десятиріччя (1815–1825 рр.) кількість звернень до суду збільшилась, свідченням чому є 17 справ за клопотаннями селян про звільнення від кріпацької залежності. У 1816 р. до суду звертались селяни-брати Вінницькі, селяни-брати Балановські, селянин Носко, селянин Ясинський, однодворець Ліщинський. У 1817 р. тривало судове провадження за зверненням до суду селян Нестеровських, селянина Левицького, у 1818 р. – селянина Бричевича, у 1819 р. – селянина Підгурського-Коваленка. У 1820 р. суд розглядав клопотання селянина з с. Легедзина Мовчана, селян-братів і батька Тимченків, селян з містечка Торговиця. У 1821 р. у суді розглядалися клопотання селян Білоцерківських і селянина Левицького, у 1823 р. – селянина Нежинського та селянина Теслера, у 1825 р. – селян Стадницьких.

За наступне десятиріччя 1825–1835 рр. звернень до суду з приводу звільнення від кріпацтва виявлено шість. У 1832 р. тривало провадження по справі мешканця с. Подібна Войцеховського, селянина с. Заячківка Бербеса, селянина с. Подібна Мухи, селянина с. Оксанина Гейзеленка. У 1835 р. Уманський повітовий суд розглядав звернення про звільнення від кріпосної залежності селянина Гурбанова і селянина Пошика.

У 1842 р. тривало провадження за зверненням до суду про звільнення від кріпацтва селянина Скачка, селянина Корнобана.

Упродовж тридцяти років у повітовому суді велося провадження тридцяти чотирьох справ про звільнення від кріпацтва. В усіх випадках позивачами до суду були особи, переважно поляки, які мешкали в селах і яких помилково зарахували до стану кріпосних селян.

Отримавши за реформою 1861 р. право на викуп землі, селяни звертались до суду для витребування відомостей про земельну ділянку. У 1863 р. з клопотанням до Уманського повітового суду про видачу «данной» на подаровану поміщиком Рожицьким землю звертався селянин Пороховський. Упродовж 1863–1870 років суд розглядав низку клопотань селян різних сіл Уманського повіту про видачу «даних» на викуплену ними землю.

До Уманського повітового суду звертались не тільки селяни з Уманського повіту, а й інших сіл. Так, 1867 р. клопотання на витребування відомостей про землю подавали: селяни з с. Федорівка на викуплену землю у поміщика Грушинського; селяни з с. Суцанка, які викупили землю у поміщика Рильського; селяни з с. Малі Єрки, які викупили землю у поміщиці Рукхер; селяни з с. Бухньов на викуплену землю у поміщиці Маліновської. У 1868 р. відомості на викуплену у поміщика Грушицького земельну ділянку через суд витребував селянин з села Степки. Такі матеріали судово-слідчої практики повітового суду містять статистику землеволодіння, данні про статки заможних селян, доповнюють соціоментальну характеристику селян, зокрема, за показником їх ставлення до землі. Таких справ у архіві суду відклалося небагато, зокрема за 1861–1867 рр. вісім, так як частина заможних і платіжеспроможних серед українського селянства була мізерною. Абсолютна ж більшість селян була бідною і скористатись наданим реформою правом викупу землі не могла. Єдине, що принесла їм реформа 1861 р., – це звільнення від кріпацької залежності, коли вони перестали бути власністю поміщика. В архіві повітового суду пореформених років не виявлено справ про знущання поміщиків над селянами, так як вони стали особисто вільними. А у дореформенні роки, коли знущання над кріпаками були буденним явищем, Уманський повітовий суд вів провадження більше як по сорока скаргах і позовних заявах.

В архіві Уманського повітового суду відклались справи про притягнення до суду за підбурювання селян проти поміщиків. У 1833 р. тривало судове провадження по звинуваченню селян Кривобородого і Бездітного у закликах кріпаків до виступу проти поміщиків Яворських. Але переважна більшість судових справ за звинуваченням у підбурюванні селян датуються роком проведення аграрної реформи та пореформеними роками. Так, 1861 р. суд розглядав справу про відновлення порушених селянами межових знаків на казенних землях, про звинувачення поруччика Юдіна у виголошенні промови в с. Рижавка про свободу селян, про звинувачення селянина Сологубова за виступ із закликом до селян не виконувати розпорядження приставів та мирових посередників. У 1862 р. у суді розглядалася справа за звинуваченням міщанина Антонова за заклики до селян с. Кривець знищувати поміщиків. У 1864 р. тривало судове провадження по справі звинувачення старшини Русалівської волості І. Гуленка та сільського старости с. Русалівка М. Дармограя в підбурюванні селян не платити викупні платежі за землю. У 1864–1865 рр. у суді розглядалась справа за звинуваченням старшини Русалівської волості І. Гуленка, старости с. Русалівка М. Дармограя, міщанина м. Умань Верхулова у підбурюванні селян Русалівської волості до не виплачування викупних грошей за землю.

Невдоволене аграрною реформою 1861 р. населення у такий спосіб виражало свій спротив, у першу чергу, проти поміщиків. Як свідчить судово-слідча практика, фігурантами справ були і селяни, і сільські старости, і волосні старшини, і міщани, і військові. Матеріали зазначених судових справ розширюють діапазон знань про селянський рух у пореформений час.

Щодо такого злочину як насильницьке захоплення селянами чужого майна, то такі факти мали місце після ліквідації кріпацтва у 1861 р. У першій половині 19 ст. Уманський повітовий суд розглядав тільки одну справу у 1818 р. за скаргою міщанина Белограда на насильницьке захоплення селянином Сокирським його фруктового саду і коня. А у 1861 р. суд розглядав справу за звинуваченням селян братів Лівшунових у захопленні частини саду і будинку у селянина Соболєнка. У 1865 р. тривало судове провадження за позовом селян братів Оратовських до селянина Бринке за захоплення ним їхнього будинку. У 1866–1868 рр. у суді розглядалася справа за звинуваченням селянина с. Степківка Гринєнка у захопленні саду міщанина Савинського. У 1867–1869 рр. тривало судове провадження за фактом звинувачення селян м. Соколівка у самовільному захопленні частини землі поміщика Підгорського. У 1868–1869 рр. розглядався позов до суду священника с. Псярівка Каховського на селян с. Теуча Сакана, Горбатюка та ін. за захоплення волів.

Щодо вчинення селянами крадіжок, то вони мали місце і в першій половині 19 ст., і у пореформений час. В архіві Уманського повітового суду збереглося 8 справ, 4 з яких за матеріалами судових проваджень за пограбування церков. Так, 1839 р. до суду притягувалась група селян за пограбування церкви в Умані, 1860 р. судили священника Крамарєнка за пограбування церкви, у 1862 р. суд розглядав справу за фактом пограбування церкви селянином Тищенком. Відносно крадіжок у приватних осіб, то 1834 р. тривало судове провадження по звинуваченню шляхтича Кульчинського і селянина Матвієнка у крадіжці корови у селянина Задорожного. У 1844 р. суд розглядав звинувачення проти селян Глемба і Дебка за кражу великої рогатої худоби. У 1850 р. за позовом поміщика с. Шельпахівка притягувались до відповідальності селяни брати Мартиновські за крадіжку вина з льоху. У 1861–1862 рр. судили за крадіжку селянина Хоменка. У 1860–1864 рр. притягувались до відповідальності селяни Пояровський і Хомчик за кражу товарів у купця м. Умань Х. Лівшиця. Якщо крадіжки бідняками майна у заможних людей піддаються розумінню, то пограбування церков селянами є показником безвірності та релігійної байдужості частини з них.

Селян притягували до відповідальності за різні протизаконні дії. В архіві Уманського повітового суду збереглися справи з матеріалами судових проваджень за фактом виготовлення фальшивих документів, смерті у результаті нещасних випадків, статевих стосунків без церковного шлюбу та ін. У 1850 р. суд розглядав справу про звинувачення групи селян с. Максимівка у підробці документів, у 1861–1862 рр. про складання фальшивого заповіту селянина Войтенка його сином.

Висновки. Таким чином, за час функціонування Уманського повітового суду (1800–1872 рр.) у його архіві відклалося 1 817 справ, 269 з яких є матеріалами судових проваджень за позовами селян чи притягнення їх до відповідальності. Більшість судових справ датується дореформеними роками і містять докази про соціальну напругу в селах. Але аграрна реформа 1861 р., попри позитивні аспекти, не ліквідувала причини для такої напруги і у пореформений час. У повсякденному житті

селянства першої половини 19 ст. було знущання поміщиків, економів, управителів маєтків, що спричиняло втечі селян, самогубства, вчинення злочинів і девіантної поведінки у побуті. Матеріали судово-слідчої практики повітового суду свідчать, що заможні селяни звертались до суду з приводу викупу земельних ділянок. Ліквідація кріпацтва і отримання особистої свободи селянами не зняли соціальної напруги і у повсякденному житті селянства мали місце протиправні дії як вияв розпачу, зневіри, грубості та насильства.

REFERENCES

- Bondar, V. (2010). Povsiakdenne zhyttia selianstva Naddnyprianskoi Ukrainy druhoi polovyny 19 – pochatku 20 st.: do istoriohrafii pytannia [Everyday life of the peasantry of Naddnipyrian Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries: to the historiography of the question]. *Kraieznavstvo*, 3, 10-18 [in Ukrainian].
- Dehtiarov, S.I. (2004). Do pytannia vyvchennia roli povitovykh sudiv (ostannia chvert 18 – 60-ti rr. 19 st.) [Regarding the issue of studying the role of county courts (the last quarter of the 18th – 60th years of the 19th century)]. *Sumska starovyna*, 23-24, 209-217 [in Ukrainian].
- Koliastruk, O. (2010). Neobkhdnist i motyvatsiia vyvchennia povsiakdenntia. In *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu* [The necessity and motivation of studying is everyday. Essays on daily life in Soviet Ukraine during the NEP period]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kuznets, T. (2023). Realii povsiakdennoho zhyttia selianstva u kyivskykh hubernskykh hazetakh ostannoï chverti 19 – pochatku 20 st. [Realities of everyday peasant life in Kyiv provincial newspapers of the last quarter of the 19th and early 20th centuries]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho*, 1, 34, 77-85 [in Ukrainian].
- Marochko, V. (2010). *Teoretyko-metodolohichni aspekty selianskoho povsiakdenntia. Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921-1928 rr.)* [Theoretical and methodological aspects of peasant everyday life. Essays of everyday life in Soviet Ukraine during the NEP period (1921-1928)]. Kyiv[in Ukrainian].
- Petrova, I. (2010). Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh selian za materialamy viiskovo-topohrafichnykh opysiv 19 st. [Everyday life of Ukrainian peasants according to the materials of military topographic descriptions of the 19th century]. *Kraieznavstvo*, 3, 123-131 [in Ukrainian].
- Prysiazhniuk, Yu.P. (1999). Mentalnist ukrainskoho selianstva v umovakh kapitalistychnoi transformatsii suspilstva (druha polovyna 19 – pochatok 20 st.) [The mentality of the Ukrainian peasantry in the conditions of the capitalist transformation of society (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 23-33 [in Ukrainian].
- Prysiazhniuk, Yu.P. (2008). *Ukrainske selianstvo Naddnyprianshchyny druhoi polovyny 19 – pochatku 20 st. yak sotsiementalna istorychna spilnota: dys... d.ist.n.: 07.00.01 Istoriiia Ukrainy* [The Ukrainian peasantry of the Dnieper region of the second half of the 19th and early 20th centuries. as a socio-mental historical community: diss. ... Doctor of Science: 07.00.01 History of Ukraine]. Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi universytet imeni Bohdana Khmelnytskoho [in Ukrainian].
- Udod, O. (2010). *Istoriiia povsiakdennosti: pytannia metodolohii ta istoriohrafii. Povoïenna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)* [History of everyday

life: issues of methodology and historiography. Postwar Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid-1950s)]. Kyiv [in Ukrainian].

Shevchuk, A. (2021). Povitovi ta holovni sudy Pravoberezhnoi Ukrainy (1797-1831 rr.): ulashtuvannia, kadrovyi sklad, diialnist [District and main courts of Right Bank Ukraine (1797-1831): organization, personnel, activities]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 50-64 [in Ukrainian].